

İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar

The Actors in the Production of Meaning for Ibn Jinnî

Yaşar DAŞKIRAN^a

^aAnkara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Arap Dili ve Belagatı ABD,
Ankara, TÜRKİYE

Received: 21.05.2021
Accepted: 22.06.2021
Available online: 28.09.2021

Correspondence:

Yaşar DAŞKIRAN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Arap Dili ve Belagatı ABD,
Ankara, TÜRKİYE
yasar.daskiran@hbv.edu.tr

ÖZ Makalede, dil araştırmalarının temel konuları arasında yer alan ses, sözcük, gramer ve bağlam gibi anlamı etkileyen unsurlar İbn Cinnî'nin görüşleri ışığında ele alınmıştır. Dilin kökeni, sözcüklerin doğuşu, anlamın ses, sözcük ve gramer yapılarıyla ilişkisi dilciler tarafından üzerinde durulan önemli konular arasında yer alır. Tarihte önemli bir kırılma yaşamayan Arapça, sahip olduğu zenginliği başta şiir olmak üzere edebî, dinî ve bilimsel metinler yoluyla korumayı başarmış bir dildir. Özellikle Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yönelik araştırmalar, erken dönemden itibaren Arap dilinde etimoloji, sözlük ve belagat gibi alanların gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. IV. (X) yüzyılın önemli dil bilginlerinden olan İbn Cinnî, aynı zamanda kendinden önceki dilcilerin birikimini sahip olduğu dil anlayışıyla ileriye taşıyan önemli bir dil felsefecisidir. Yaptığı dil tanımında dilin temel unsuru olan sese yüklediği fonksiyon oldukça önemlidir. Anlamın dil yapılarıyla ilişkisini ele alan İbn Cinnî, fonetik, morfoloji, gramer gibi dil unsurlarının yanında bağlamın da etkisini dikkate alarak delalet kavramını açıklamaktadır. Etimolojik açıdan sözcüğü oluşturan seslerin anlamla ilişkisini önemli kabul eden İbn Cinnî, bunu örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır. Dil felsefesi açısından önemli bir eser olan *el-Hasâis* adlı eserinde ortaya koyduğu görüşleri, günümüz dil çalışmalarında tartışılmaya devam etmektedir. Çağdaş Arap dilcilerinin, delaleti belirleyen unsurları sıralarken İbn Cinnî'nin yaklaşımından önemli ölçüde yararlandıkları görülür.

Anahtar Kelimeler: Arap dili; İbn Cinnî; anlam bilim; gramer; delalet

ABSTRACT In the search, the elements that affect understanding such as sound, word, grammar and context, which are among the basic topics of language research, are discussed in the light of Ibn Jinnî's views. The origin of language, the emergence of words, the relationship of meaning with sound, word and grammatical structures are among the important issues emphasized by linguists. The Arabic language, which has not experienced any significant break in history, is a language that has managed to preserve its richness through literary, religious and scientific texts, especially poetry. The researches aimed at understanding the Holy Quran have made significant contributions to the development of fields such as etymology, dictionary and rhetoric in the Arabic language since the early period. Ibn Jinnî, who was one of the important linguists of the tenth century, is also an important language philosopher who carried forward the knowledge of linguists before him with his understanding of language. The function of sound, which is the basic element of the language, is very important in his language definition. Ibn Jinnî, who deals with the relationship of meaning with language structures, explains the concept of significance by taking into account the influence of context as well as language elements such as phonetics, morphology, and grammar. The views he put forward in *al-Hasâis*, which is an important work in terms of language philosophy, continue to be discussed in today's language studies. Contemporary Arabic linguists make significant use of Ibn Jinnî's approach while listing the elements that determine the signification.

EXTENDED ABSTRACT

The language is highly developed system that enables to transfer thoughts, feelings and desires to others by making use of elements and rules that are common in terms of sound and meaning in a society. It is a set of meanings arising from relationships between words, rather than words. As is known, phonemes alone do not reflect a meaning; but they are distinctive units. Ibn Jinnî, one of the linguists who first defined the language, tries to associate the language with its goals by saying “*voices each nation uses to express their purposes*”. According to Aristotle, language is an action accompanied by sounds to turn emotions and thoughts into words. In spite of significant time difference, both definitions appear to be similar.

According to Ibn Sînâ who associates the emergence of sounds in language with sounds in nature, human nature needs a means of communication for together and common life. Ibn Jinni says that there is an acceptable side to the view that the origin of tongues are formed as a result of imitation of natural sounds such as the blowing of the wind, the flashing of lightning, the chirping of the water, the crow's cry, the neighing of the horse, the gazelle's calling. The derivation of new words continues since the language emerged on the scene of existence. Words that are compatible with their own sound-structure aspect are the most basic elements of the language. Examining the developments in the sound structure of the language makes it easier to follow the structural and semantic phenomena in the language. The views of Ibn Jinni about the sounds that make up the word are important in terms of showing the importance given to the meaning value of the letter. It is not possible to apply these inferences to determine the meaning of the words for all words. However, when the words are emphasized in this context, it is seen that the number increases. The relationship between sound and meaning in Arabic, founded by Ibn Jinnî, continues today as a matter of debate for Western and Arabic linguists.

Dictionaries that preserve and carry language knowledge, contain the meanings of words in which words are used. However, it is a dynamic process that the word gains new meanings arising from its use. The relationship between speech sounds and what they represent is arbitrary. This situation opens the way for meaning expansion. This relationship, which is described as a social agreement, adds diversity of meaning to meet the needs of the society that uses the language. At this point, the relationship of meaning with context is one of the important points to be emphasized. Linguists divide the context into linguistic and non-linguistic factors. The linguistic context summarized as the sound, word and is not fully understood regardless of the non-linguistic context.

Arapça sözlük çalışmaları incelendiğinde anlam merkezli çalışmaların Arapça için erken dönemden itibaren sistematik bir şekilde geliştiği görülür. Kur'an'ı anlamaya yönelik sözlük çalışmalarında bunu görmek mümkündür. Örneğin, Râgıb el-İsfehanî (ö.502/1108) tarafından hazırlanan *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an* çalışması önemli bir Kur'an sözlüğüdür. Ebû Hatim er-Râzi (ö.332/933-934) ise *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde, çok sayıda dini terminolojiden oluşan kelimelerin tarihsel süreçteki anlam değişmelerini ele almıştır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009)'nin, *el-Furûku'l-Lugaviyye* eseri, anlam inceliklerini ele alan önemli bir çalışmadır. Diğer taraftan fıkıh alanına ait eserlerde de lafız ve mana konularının ayrıntılı olarak incelendiği görülür. Arap dil geleneğinde klasik sözlük yönteminin yanı sıra konulu çalışmalar da yapılmıştır. İbn Sîde (ö.458/1066), tarafından hazırlanan *el-Muhassas* adlı ansiklopedik sözlük, Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö.429/1038)'nin hazırladığı *Fıkhu'l-Luga* eseri bunun bariz örnekleri arasında yer alır. Genel sözlükler ve terim sözlükleri dil birikimini yansıtan ve taşıyan önemli kaynaklardır.¹

Dil, düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kuralardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir.² Dil sözcüklerden ziyade, sözcükler arası ilişkilerden doğan anlamlar bütünüdür. Bilindiği gibi sesbirimler tek başlarına bir anlamı yansıtmazlar; ancak anlam ayırt edici birer birimdirler.³ Fransız dilbilimci Andre Martinet'e (1908-1999) göre iletişim vasıtası olan dil sesler topluluğudur. Dili ilk olarak tanımlayan dilcilerden İbn Cinnî, (ö.392/1002) *her toplumun duygu ve düşüncelerini ifade eden sesler*⁴ diyerek dili

¹ Ramazan Abduttevvâb, *Fusûl fî Fıkhi'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-Hancı, Kahire 1994, s.230.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara 2000, s.55.

³ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, s.78.

⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1955, 2/164.

hedefleriyle ilişkilendirmeye çalışır. Aristo'ya (m.ö.384-322) göre de dil, duygu ve düşüncenin söze dönüşmesi için seslerin eşlik ettiği bir eylemdir. Önemli bir zaman farkına rağmen, her iki tanımın benzeştiği görülür.⁵ İbn Cinnî'nin tam olarak izah edemediği için hayıflandığı bu bağlantı, seslerden oluşan dil için doğal bir durumdur.

Dilde seslerin ortaya çıkışını tabiattaki seslerle ilişkilendiren İbn Sînâ'ya (ö.428/1037) göre, insan tabiatı, birlikte ve ortak yaşam için iletişim aracına ihtiyacı vardır.⁶ Tabiatta canlı cansız bütün varlıklar, dolaylı ve birtakım hareketlerin gürültülerin kaynağıdır. Tabiatın bu hareketliliği ve canlılığı karşısında onu sürekli gözleyen, onun bir üyesi olan ve konuşma yeteneğine sahip olan insan, tatma, koklama, duyma, görme ve dokunma duyularının yardımıyla tabiattaki bu canlılığı ve hareketliliği tarih boyunca adlandırmaya, söz biçimine getirmeye çalışmıştır. Bu sözler, ihtiva ettikleri uyumlu ve özellikli seslerden, kurallı yapılardan dolayı insanların daima ilgisini çekmiştir.⁷ İbn Cinnî, dillerin kökeni rüzgârın esmesi, şimşegın çakması, suyun şırıltısı, karganın ötmesi, atın kişnemesi, ceylanın seslenişi gibi tabiat-taki seslerin taklidi sonucu oluşması görüşünün kabul edilebilir bir yanının olduğunu söyler.⁸ Dil varlık sahnesine çıkışından itibaren yeni sözcüklerin türemesi devam etmektedir. Kendi içinde ses-yapı yönüyle uyumlu sözcükler, dilin en temel unsurlarıdır. Araplar semanın yüksekliğinden ilham alarak onu السماء , yeri düşünerek السهل, ruha verdiği sükûnetten hareketle seyahate سفر, malî manevî olarak arındırmasından dolayı زكاة, zorluk ve meşakkati dikkate alarak جهاد sözcüklerini türetmişlerdir.⁹ İsim müsemmanın bir sıfatını göstereceği gibi ortak anlaşmanın bir ürünü olarak الحجر، الجمل، الحمار، الفرس (taş, deve, eşek, at) gibi isimler türetilir.¹⁰ Anlamın, dilsel verilerin toplumsal katkılarla buluşmasının sonucu olduğu kabul edilir.

İnsan kendisine verilen dil yetisi sayesinde gördüklerini, duyduklarını, düşündüklerini; kısaca zihninde oluşan kavramları iletebilmek için sese dayalı lafızlar vaz' etmiş; bir diğer ifadeyle kavramları adlandırmıştır. Bu adlandırma sürecinde, birbirini çağrıştıran lafız ve kavram arasındaki ilişki, Arap dili çalışmalarında delâlet terimiyle ifade edilmiştir. Sözlükte "yol gösterme, kılavuzluk etme" anlamına gelen delâlet kelimesi dil ve edebiyat, mantık, cedel, fıkıh usulü gibi ilimleri yakından ilgilendiren ve söz, davranış, yazı, hareket, durum gibi herhangi bir şeyin belli bir bilgi, anlam ve hükümle bağlantısını ifade etmek üzere müştereken kullanılan bir kavramdır.¹¹ Delalet, bir şeyin birinin bilgisi diğerinin bilgisini gerektiren bir durumda olmasıdır.¹² Delalette lafız kavramı, kavram da lafzı çağrıştırmaktadır.¹³ Lafzın delaleti; lafız, anlam ve şey'den oluşan üç temel unsura dayanır. Lafız anlam tartışmaları dilin yaratılmış olması veya uzlaşî ürünü olması yönüyle tartışılmıştır. Genel kanaatin dilin uzlaşî ürünü olduğu yönündedir.¹⁴ Arapçada sözcükler arasındaki ilişkiler dikkate alındığında nedenlilik oranının yüksek olduğu görülür. İbn Cinnî'nin *el-iştikâku'sagîr*, *el-iştikâku'l-kebîr* ve *el-iştikâku'l-ekber* ayrımı düşünülürse, lafızlar arası ilişkiler çerçevesinde Arap Dili'nin ne kadar görece nedenlilik oluşturan bir dil olduğu anlaşılır. Örneğin; *ibadet* sözcüğü delâlet ettiği kavram açısından salt nedensiz iken, *âbid*, *ma'bûd*, *ta'abbud*

⁵ Muhammed Hamase Abdullatif, *en-Nahv ve'd-Delâle*, Dâru's-Şurûk, Kahire 2000, s.39.

⁶ İbn Sina, *Esbâbu hudûsi'l-huruf*, bk. 93-97 İbn Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, thk. Muhammed Hasan et-Tayyân vd., Matbaatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, Dimeşk 1983, s. 93.

⁷ Hamza Zülfikar, *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 1.

⁸ Celâluddin es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-Luga ve Envâuhâ*, haz. Fuad Ali Mansûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971, 1/14.

⁹ Muhammed el-Mübârek, *Fikhu'l-Luga ve Hasâisu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981, s.192.

¹⁰ Ebû Hatim er-Râzi, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*, thk. Hüseyin Faysalullah el-Hemedânî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Kahire 1957, 1/132.

¹¹ M. Naci Bolay, "Delâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, 9/119.

¹² Seyyit Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997, 104.

¹³ Mehmet Ali Şimşek, "Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri", *Nişha Dergisi*, 2001, c. 1, sayı: 2, s. 81.

¹⁴ Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/47.

sözcükleri, *ibadet* sözcüğü açısından görece nedenlilik oluşturur. Çünkü müştak kelimeler, türetildiği kök kelimeyi çağrıştırırlar.¹⁵

Lafız anlam ilişkisini çok yönlü olarak ele alan anlambilim (semantics) alanında yapılan çalışmalar bugün daha kapsamlı şekilde devam etmektedir. Dilbilimin temel dallarından biri olan anlambilim sözcükle semboller arasındaki ilişkiyi, tarihi süreçte kelimenin kazandığı anlamı, ses bilgisini, dilsel mecazı ve dilin sözcükleri arasındaki ilişkiyi inceler.¹⁶ 1883 yılında Fransız dilbilimci Michel Breal (1832-1915), bir makalesinde semantik terimini ilk defa kullanır.¹⁷ Her ne kadar semantik modern dilbilimin en yeni dallarından biri olsa da fonetik, fonoloji, sentaks ve sözlükbilime dair incelemelerin son noktası, dile ait incelemelerin zirvesi olarak kabul edilir. Bu bizlere, lafız ve anlam olgularının gerek Batı Dünyasında olsun gerekse Arap Dünyasında dil incelemeleri konusunda ne denli önemli olduğunu göstermektedir.¹⁸ Semantiğe yeni bir bakış kazandıran İngiliz dilbilimci John Rupert Firth (1890-1960), delalet teorisinde anlamın, dil seviyelerinin bağlam, fonetik, morfolojik, gramatik, leksikolojik unsurların sonucu olduğunu işaret eder. Modern anlamda Arap dünyasında semantik alanında ilk eser ise, klasik ve modern döneme ait görüşleri ustaca ele alan İbrahim Enîs'in (1906-1977) *Delâletü'l-Elfâz*'idir.

Günümüzde anlambilim bağlam dahil, fonetik, morfolojik, leksikoloji ve gramer gibi anlamı etkileyen bütün unsurları birlikte ele alır. İbrahim Enis ve Temmâm Hassân (1918-2011) gibi çağdaş Arap dilciler, gösterge anlamının dil içi ve dil dışı bağlamın sonucu olduğuna işaret ederler.¹⁹ Anlamı keşfetmek için dil unsurlarını bir bütün olarak kabul etmek gerekir.²⁰ Bu konuda, erken dönemden itibaren bakış açısı geliştiren ve lafzın tarihi süreçte delaletini belirleyen unsurların çokluğuna işaret eden İbn Cinnî'nin görüşleri, birçok noktada anlambilimle örtüşmektedir.

İBN CİNNÎ'NİN DELÂLET ANLAYIŞI

Dil alanında yenilikçi görüşleriyle İbn Cinnî, Arap dil çalışmalarında önemli yere sahiptir. İbn Cinnî'nin çalışmalarının hemen hepsi dil ilimlerine dairdir. Bu çalışmalarıyla İbn Cinnî, IV. (X.) yüzyılda kıyas geneliğine bağlı olarak sürdürüle gelen, çok defa Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki rekabete dayalı klasik tarzdaki dil çalışmalarına yeni bir anlayış getirmek istemiştir. Gramer kurallarıyla ilgili tartışmalardan ziyade dilin ortaya çıkışı, dilin ilâhî mi (tevkîfî) beşerî mi (ıstılâhî) olduğu konusu üzerinde durmuş, dil kurallarının tespit ve tayininde rol oynayan sebepleri, bunların arkasındaki felsefî unsurları, özellikle dilin temel kurallarına uymayan söyleyiş ve kullanışların sebeplerini araştırmış, bunlara yeni yorumlar getirmeye çalışmıştır.²¹ Söz sanatı ve ifade metodu konusundaki başarısını, Arap dil ilimleri arasında ilk sıralarda iştikâk ilmini ve lafız anlam ilişkisini ortaya koyarak göstermiştir.²² *el-Hasâis*'i tahkik eden Muhammed Ali en-Neccâr, onun sarf ilmindeki başarısını, kapsamlı bakışını ve sonraki dilcilere örnekliğine işaret eder.²³ Sarf ilminin kurucusu olan İbn Cinnî, Arapçanın üretken dil yapısını değerlendirirken *şecaatu'l-arab* ifadesini kullanır.²⁴

¹⁵ Mehmet Ali Şimşek, "Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri", s. 83.

¹⁶ Mâcid en-Neccâr, *ed-Delâletü's-savtiye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İsfahan 2007, s.25

¹⁷ Muhammed el-Mubarek, *Fikhu'l-Luga ve Hasâisu'l-'Arabiyye*, s.157.

¹⁸ Abdülkerim Mücahid, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", çev. Celalettin Divlekçi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c.47 sayı:2, s.265.

¹⁹ İbrahim Enis, *Delâletü'l-Elfâz*, Mektebetü'l-Anglio el-Misriyye, 3. baskı, Kahire 1976, ss. 46-51.

²⁰ Muhammed Yunus Ali, *el-Ma'nâ ve Zılâlu'l-Ma'nâ Enzimetü't-Delâle fi'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2007, s.120.

²¹ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, c.19, s.398

²² Mankûr Abdulcelil, *İlmu'd-Delale Usûluhü ve Mebâhisuhü fi't-Türâsi'l-'Arabî*, İttihâdu Küttâbi'l-'Arab, Dimeşk 2001, s.206.

²³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/47.

²⁴ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Maarif, Kahire 1968, s.268.

Dil alanında birçok meseleyi başarılı bir şekilde ele alan İbn Cinnî, iştikâk ve nahiv alanlarında koyduğu ölçütlerle kendin sonraki dilciler için yol gösterici olmuştur. *Arapça dil yapısına uyan her şey Arapçadır* sözü, hocası Ebû Ali el-Farisî (ö.377/987)'den alıp tekrar ettiği yaklaşımlardan biridir. Yine onun âmil olgusuna bakışı oldukça dikkat çeker. *ضرب سعيداً جعفرأ* “*Said Cafer'i dövdü*” cümlesinde ضرب fiilinin kendisinden sonra gelen merfû isim ve mansub isim üzerinde bir etkisi yoktur. Kısaca o, manevi bir âmile işaret eder. Kelime sonlarındaki bu değişikliğin sebebi mütekellimin kendisidir. Başka bir şeye nisbet edilmesi kolaylık sağlamak amacıyla yapılmıştır.²⁵ İbn Madâ (ö.592/1196) tarafından tekrar edilen konu daha sonra İbrahim Mustafa (1888-1962) ve diğer dilciler tarafından savunulmuştur.²⁶

İbn Cinnî'nin işaret ettiği *nahiv delaleti* kavramı, bu bağlamda diğer dilcilerin kullandığı karineye gösteren *râbit, delil, imâre*, gibi terimlere karşılık gelir. Örneğin Sibeveyhî (ö.180/796) *karine* yerine *âyet* (işaret) kelimesini kullanmıştır. Sözün siyakına bakarak mübtedanın hazfinden bahsederken; “tanıdık birini gördüğünde, şöyle dersin: *عبد الله ربي (Abdullah), ذاك عبد الله (bu Abdullah'tır)* demektir. Sesten, kokudan ve tattan hareketle bir şeyi tespit ederken mübtedanın gizlenmesi böyledir.²⁷ Müberred (ö.286/900) cümleyi izah ederken “*ister isim ister fiil olsun sözcükler tek başına bir anlam ifade etmez. Birlikte kullanımıyla anlamlı söz meydana gelir*” ifadesinde geçen karineyi *rabt* (bağlantı) anlamında kullanmıştır.²⁸ Gramer konuları arasındaki anlam tahlilinde Cürçânî'nin (ö.471/1078-179) işaret ettiği ta'lik düşüncesi ise, gramer konuları arasındaki lafzî ve manevî karineleri gösterir.²⁹ Arapça'nın özellikle sentaktik yapısını yansıtan karineler teorisini geliştiren Temmâm Hassân'a göre karineler arasındaki ilişkiden doğan ta'lik düşüncesini anlamak Arapçadaki â'mil olgusundan daha anlaşılır yaklaşımdır.³⁰ Karineler dayanışması (تصافر القرانن) olarak bilinen teorisinde karineleri lafzî ve manevî olarak ikiye ayıran Temmam Hassan, bu düşünceden hareketle irabın tek başına cümlenin anlamını açıklamada yeterli olmayacağını söyler. Çünkü irab, anlamın açıklığa kavuşmasını sağlayan lafzî karinelere sadece biridir.

İbn Cinnî, kelimenin konulduğu manaya delaletini *lafzî, manevî ve sînâi* olarak üçe ayırır. Bunların kuvvetlilik derecesi ise sıralandığı gibidir. Kelimenin bu üç delalet şekli bütün fiillerde mevcuttur. Mesela *قام (kalktı)* fiili lafzıyla kalmak (قیام) hareketini, sigası ile (sınai)/ sarf delaleti zamana, manası itibarıyla de fâiline delalet etmektedir. Görüldüğü gibi bu fiil delaletin üç şeklini de ihtiva etmektedir. Bunlar arasında lafzi delaletin diğerlerinden kuvvetli olmasının sebebini müellif izah etmemiştir. Herhalde bunun gayet aşikâr bir husus olduğu için izahını lüzumlu görmemiş olmalıdır. Zira fiilin masdarına delaleti bizzat lafzıyla olduğundan başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Sînâi delaletin manevi delaletten daha kuvvetli olmasının sebebi ise her ne kadar telaffuz edilmese de bunun, lafzın taşıdığı bir husus olmasından gelmektedir. Manevi delalet ise telaffuz hükmünde değildir. Zira manevi delalet, lafızdan anlaşılan zaruri bir keyfiyet olmayıp, istidlâlî (akıl yürütme) bir keyfiyettir. Mesela *ضرب (vurdu, dövdü)* fiilini işiten bir kimse bunun lafzından, eylemin türünü ve zamanını hiç zorlanmadan anlayabilir. Bundan sonra da kendi kendine bunun bir fiil olduğunu ve dolayısıyla bir faile ihtiyacını düşünür ve bunun ne veya kim olduğunu araştırmaya başlar. Bundan sonra kişi bunun failini, fiilin lafzı dışında bir yerden öğrenir ve tanır. Yani *ضرب* nin lafzı bize failin ne veya kim olduğunu vermez. Kişi bunu istidlal yoluyla öğrenir. Çünkü bu fiilin faili, kendisinden eylemin çıkması mümkün olan her erkek olabilir. Eğer böyle olmasay-

²⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/110.

²⁶ İbrâhîm es-Sâmerrâî, *Dirâsât fi'l-Luga*, Mataabatu'l-Âni, Bağdat 1961, s.46.

²⁷ Ebû Bişr Amr b. Osman Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 2. baskı, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1977, 2/120.

²⁸ Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhalik Azime, Âlemu'l-Kutub, Beyrut ty., 4/126.

²⁹ Gülizar 'Aziz, *el-Kârîne fi'l-Lugati'l-Arabîyye*, Amman Dâru Dicle, 2009, s. 26.

³⁰ Ahmed Muhammed Kadûr, *Mebâdiu'l-Lisâniyyât*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2008, s.183.

dı mesela diğer bir fiil olan *اشرع* nın failinin de aynı olması gerekirdi. Hâlbuki fiiller farklı olduğu için failer de farklı olmalıdır. Bundan dolayı bütün fiillerin faillerine delaleti lafzi değil manevidir.”³¹ İbn Cinnî burada *قام* lafzına eşlik eden *sîga*, lafzi karine ve manevi karinelere isnad karinesi işaret etmiştir. İbn Cinnî'nin lafzi, sınıî ve lafzî sınıflandırması modern dilciler tarafından savtî, sarfî ve nahvî olarak geliştirilmiştir.

SES DELÂLETİ

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında, dildeki ögelerin daha küçük parçalara ayrılamayan, genel olarak temel anlam taşıyan ve bütün ekleri çıkarıldıktan sonra arta kalan bölümüne kök adı verilir.³² Arapçada aynı kökün işaret ettiği birçok anlam vardır. Dilin gelişmesine bağlı olarak esas kökün ifade ettiği anlamlara işaret eden yeni sözcükler türetilmiştir.³³ Öte yandan hemen anımsanmalıdır ki, bir göstergenin çeşitli kullanımları, yeni anlamları çeşitli aktarmalar, özellikle deyim aktarmaları yoluyla o gösterge kullanıldıkça zaman içinde ortaya çıkar. Başlangıçta bir göstergenin mutlak bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı adlandırması söz konusudur.³⁴ Örneğin h-k-m fiilinin, *bağlamak*, *sağlamak* ve *mükemmel yapmak*, *kötülükten uzak olmak*, *ilim sahibi olmak*, *hükmetmek* gibi anlamları vardır. Bunun sebebi söz konusu fiilin asıl olmasından kaynaklanır. Daha sonraki dönemlerde bu anlamlardan bazılarını karşılayan sözcükler konulmuştur. Fakat önceki sözcük hala o anlamları korumaktadır.

Ses delâleti, birtakım seslerin yapısından kaynaklanan delalet çeşididir. Ses göstergesi, kurallı ve kuralsız olarak ikiye ayrılır. Kurallı ses göstergesi, sözcük yapısında ses değişmelerinden kaynaklanan anlam değişmesini gösterir. *نفر* (kaçmak) fiilinin son harfinin *نفذ* (nüfuz etmek) olarak değişmesi sonucu anlam da değişir. John Rupert Firth; bunu, sözcük, morfoloji, gramer ve bağlam değişiminden farklı olarak *küçük ses değişmesi/minor phonetic function* olarak adlandırır. Arapçada bütün sesler için bu yer değiştirme olgusu geçerlidir. Fonetik değişimle beraber Arapçada hareke değişikliği de anlamı etkiler.

Arap dilinde lafız mana ilişkisi İbn Cinnî'nin üzerinde durduğu önemli konulardan biridir. İbn Cinnî konuyla ilgili el-Halil b. Ahmed (ö.171/791) ve Sıbeveyhi gibi öncesinde bu konuya işaret eden dilcilerin görüşlerine işaret eder. Araplar sözcük anlam ilişkisinden hareketle çekirge uzatarak öttüğünden dolayı *صر*, şahinin kesik kesik ötmesinden dolayı *صرصر* fiilini kullanmışlardır. Sıbeveyhî, *غَلِيَان* (kaynamak), *غَلِيَان* (suyun coşması) gibi yüksek düzeyli hareket anlamlarını karşılamak için *فَعْلَان* kalıbında geldiğine işaret etmiştir.³⁵ *رَغْرَعَة* (sarsmak), *قَلَقَة* (sallamak), *تَغْنَعَة* (ses çıkarmak), *صَلْصَلَة* (tingirdamak) gibi rubai masdarlar anlamın tekrarını gösterir.³⁶ İbn Düreyd (ö.321/933), özel isim ve Arap yarımada-sındaki kabile isimlerini incelediği *el-İştikâk* adlı kitabını bu esas üzerine bina etmiştir. Hüzeyl, sıkıntı anlamına gelen *هذل* den; ailesinden uzak kaldığı için gurbette kalmak anlamında *قضااعة* ismi *انتضع* dan türemiştir.³⁷ Arapların çocuklarına ve kölelerin isim vermede takip ettikleri yöntemde lafzın anlamını esas aldıklarını görülür. Kendi çocuklarına isim verirken *صخر*, *حجر*, *ذئب*, *أسد*, *ليث*, *أسد*, (arслан, taş, kaya) gibi sertlik, güç gösteren sözcükleri; köleleri için ise daha çok güzel karşılanan isimleri (الأسماء المتحسنة) tercih ettikleri görülür. Çünkü onlar çocuklarını düşmanları için, köleleri ise kendileri için isimlendiriyorlardı.³⁸ Ka-

³¹ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İsyambul Üniversitesi SBE., İstanbul 1996, s.129.

³² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 83.

³³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâ'illâh*, nşr. Abdü'l-Hüseyn Mübarek, Müessesetu'l-Risâle, Beyrut 1986, s.16

³⁴ Doğan Aksan, *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017, s.59

³⁵ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/14.

³⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/153.

³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-İştikâk*, thk. 'Abdusselam Hârûn, Müessesetu'l-Hancı, Mısır 1958, s.536.

³⁸ İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s.4.

leme neden bu ismin verildiğini açıklarken ucu yontulan bir nesne olmasından dolayı olduğuna işaret ederken bu yöntemi uygulamıştır.³⁹

İbn Cinnî'ye göre, ses anlam ilişkisi tam olarak idrak edilmemesine rağmen Arapça'da sözcüklerin birçoğunda bu ilişkiyi görmek mümkündür. Sözcüklerin ses yapısı bakımından gruplandırmak gerekirse, رخو و رخود، ضياط و ضيطار (zayıf, yumuşak, eğik yürümek, geniş alın) örneklerinde olduğu gibi sülaside iki harfi aynı olan kelimeler vardır. Sözcükte tek bir ses farkından doğan anlam değişmesinin ise حَضَمَ (bir şeyi ısırarak yemek) ve حَضَمَ (bir şeyi dişleriyle kırarak yemek) örnek verilebilir.⁴⁰ Aynı şekilde سجد ve سجد fiillerinden سجد yüksek bir yere tırmanmak anlamına gelirken سجد fiili neşeli ve şerefli anlamında olup olumlu anlamda manevi yükselişe işaret eder. Nesep ve soyca seçkin olan kimseye سعيد النسب denir. Birinci kelime somut yüksekliği, ikinci kelime soyut yüceliği ifade eder.⁴¹ جرف-جلف- جنف; قلم - قدم لغرب- جرف-جلف- جنف؛ هزّ؛ أسف- عسف gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁴² سالف- عسف (sallamak; üzülme) gibi mahreç ve ses yakınlığı olan sözcüklerde anlam ise benzeşmesi vardır. Arapçada أ sesi ile ء sesi; yine أ sesi ile ع sesi arasında mahreç yakınlığı vardır. Mahreç olarak أ harfi ء harfinden daha güçlü; ع harfi ise أ harfinden daha güçlüdür.⁴³ Benzer şekilde نحت (yontmak) ile نحت arasında ses yakınlığından doğan bir anlam yakınlığı vardır. عصر (zorluk) ile عصر (zorluk) arasındaki nüansı belirleyen yine ص harfinin belirleyiciliğidir. Benzer bir anlam ilişkisinin parçaların bir araya gelmesini ifade eden جبر، جبن، جبر fiilleri arasında vardır.⁴⁴

İbn Cinnî'nin “mahreç kardeşliği” olarak ifade ettiği anlam ilişkisine örnek verdiği sözcük ikilisinden biri de جدل ve جدل (güçlü) kelimeleridir. Arapçada ج harfi ile ج harfi, ن harfi ile ل harfi ses yakınlığına sahiptir. جدل و جدل طيبى شادن güçlü geyik demektir.⁴⁵ Kök harfleri tamamen farklı olmakla beraber mahreç yakınlığı olan عصر ile أزل kelimelerinde ortak anlam hapsetmek olarak yansır. Bakıldığında Arapçada ع-أ; ص-ع; ز-ر sesleri mahreç yönüyle yakın harflerdir.⁴⁶ Kelimeler arasındaki anlam yakınlığını ortaya koyan bu örnekler incelendiğinde benzerlerinin çokluğu ortaya çıkacaktır.⁴⁷ İbn Cinnî'nin dilin tabiat seslerini taklitten doğduğu görüşünün sonucu olan bu bilgiler, dilin tamamına uygulamak mümkün değildir. Fakat dilin uzlaşım yönü dikkat alındığında ses anlam ilişkisi daha anlaşılır olur.

Ses anlam ilişkisi bazen bir harf etrafında gelişir. ص، ف، غ، خ gibi harflerin bazı harflerle birlikte yer aldığı sözcüklerde anlamı belirlediği görülür. Örneğin sözlükte خ harfinin geçtiği fiillere bakıldığında zorluk, yıkma, bozma, karışma gibi anlamları vardır. Yine Arapça ش harfinin yer aldığı hemen hemen bütün fiillerde açılma, yayılma, dağılma gibi anlamlar dikkat çeker. Bu mahreç yakınlığı olan sözcüklerde, anlam ilişkisini gösteren bir özellik olarak karşımıza çıkar.⁴⁸ Harfin anlam değeri tartışmasını İbn Cinnî cesur bir şekilde ele alırken بحث ve ardından birkaç sözcüğü örnek olarak verir. ب harfi, avucun toprakla buluşmasına benzer. ح harfi, arslan veya kurt pençesinin yere yapışmasını temsil eder. ث ise toprağı karıştırmaya işaret eder. Benzer bir yaklaşımla جرّ، شدّ، کelimelerinin ses anlam ilişkisini tahlil etmeye çalışır.⁴⁹

³⁹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luga*, el-Mektebetu's-Selefiyye, Kahire 1910, s.98.

⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/157.

⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/161.

⁴² Muhammed el-Mubarek, *Fikhu'l-Luga ve Hasâisu'l-'Arabiyye*, s.87.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/146.

⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kirâat ve'l-Îzâh 'anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, el-Meclisu'l-A'lâ li-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1969, 2/16.

⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/149.

⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/150.

⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/122-123.

⁴⁸ el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl vd., Matbaatu Nahdati Mısır, Kahire, 1356, 1/224.

⁴⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/555.

Cinnî'nin konuya ait ifadeleri güncel yaklaşıma çok yakındır. Bağlamdan, sözün durumundan hareketle sıfat hazfedilebilir. Örneğin ... سير عليه ليل cümlesinde ses tonundaki değişmeden hareketle *uzun bir gece-nin* kastedildiği anlaşılır. Yine övgü ifadesi olarak ... والله رجلا cümlesinde ses tonu kastedilen kişinin *iyi, cömert, mert* gibi sıfatlara sahip bir kişinin kastedildiği anlaşılır.⁵⁹ İbrahim Enis, bunu sözcüğün anlamı etkileyen *savtî* anlam içerisinde kabul eder.⁶⁰

SARF DELÂLETİ

Arapçada bir sözcüğün türetilebilmesi için üç unsurun bir araya gelmesi gerektiği kabul edilir. Bunlar kök, kalıp ve ikisinin birleşmesinden oluşan anlamdır. İştikâk ise sözcüklerin türetildiği bir ham madde görünümündedir. Bu birleşim ise çoğu defa ism-i fâ'il, ism-i mef'ul, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, ism-i zamân ve mekân, ism-i âlet gibi kalıplarda olur.⁶¹ Arap diltçileri, en az üç harften oluşan kök harflerini sembolik olarak ل ع ف harfleri ile göstermişlerdir. Arapçadaki binlerce sözcük *tef'ile* adı verilen bu yolla yapısal olarak incelenmiş, kalıpları tespit edilmiştir. Buna göre Sîbeveyhî, Arapçada 308 isim kalıbı olmak üzere, 388 isim ve fiil kalıbı tespit etmiştir.⁶² Ebû Bekr b. Es-Serrâc (ö.316/928) Sîbeveyhî'nin listesine 22 kalıp daha eklemiştir. İbn Hâleveyh (ö.370/980)'in yaptığı ise el-Cermî (ö.225/839)'ninkinden farklı değildir.⁶³ Bir görüşe göre de Arapçadaki kalıp sayısı 1210'dur.⁶⁴ Bu kalıpların her biri aynı oranda kullanılmamaktadır; kimisi daha işlektir ve her kalıp farklı oranda kelime kapsamaktadır. Arapçada etkin olarak kullanılan kalıp sayısı 120'dir.⁶⁵ el-Muhît gibi orta geniş çaplı bir sözlükte, Arapçadaki sülâsî fiillerin sayısı 4180 olarak tespit edilmiştir.⁶⁶ İbn Cinnî kelime çeşitlerinden fiilin, iletişimde merkezi rolüne dikkat çekerken, Adam Smith ise fiil için sözcüklerin kaynağı olması bakımından ana karnındaki nutfe benzetmesi yapar.

Kalıpların işleklilik dereceleri kadar Arapçadaki fiillerin işleklilik oranı da önemlidir. Bu genelde Batılı bilim adamlarınca yapılan çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmalardan ilki Moshe Brill'e aittir. Brill, 1937-1939 yılları arasında Arap gazetelerini taramış ve fiilleri işleklilik oranlarına göre listelemiştir. İkinci çalışma Jacob M. Landau'ya aittir. nundur. Bu konuda başka çalışmalar da vardır. Bozbin ise kendi araştırmasında kullandığı basın-yayın materyalinde yirmiden fazla geçen fiilleri işlek fiiller olarak sunmuş, bu fiillerden 584 defa yinelenme oranı ile ليس birinci sırayı alırken hemen arkasından وَجَدَ 502, رَأَى 478, أَصْبَحَ 430, عَرَفَ 413, أَمَكَنَ 389, أَخَذَ 365, عَادَ 346, قَامَ 345 yinelenme oranıyla en işlek fiiller arasına girmişlerdir.⁶⁷

Sarf delaleti, Arapçada kelime kalıplarının sözcüğe kattığı anlamları kapsar. Her birinin bir anlamı olan kelime kalıplarından, istenen anlamla kıyaslayarak dilde yeni kelimeler türetilir.⁶⁸ Sarfın dil yapısındaki etkisini İbn Cinnî şöyle ifade eder: “Sarf kelimenin dildeki değişmeyen yapısını inceler. Nahivde bu yapı cümledeki durumuna göre anlam kazanır. Örneğin مررتُ بكَرًا، مررتُ بكَرٍ، رأيتُ بكَرًا، رأيتُ بكَرٍ cümlelerinde بَكَرٍ sözcüğünün cümledeki konumuna göre sadece son harekesi değişmiştir. Bunun için nahvi öğrenmek is-

⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 12/370.

⁶⁰ İbrahim Enis, *el-Asvatu'l-Lugaviyye, Mektebetu'n-Nahda, Mısır, ty., s.174.*

⁶¹ Halil, Hilmi, *el-Muvellid fi'l-Arabîyye, Dâru'n-Nahda el-'Arabîyye li't-Taa'ti ve'n-Neşr, Beyrut, 1985, s.84.*

⁶² İbnü'l-Kita'es-Sakalî, *Ebniyetu'l-Esmâ' ve'l-Ef'âl ve'l-Masâdir*, thk. Ahmed Abdü'd-Dâyem, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1999, s.11.

⁶³ Suyûtî, *el-Müzhir*, 2/4.

⁶⁴ en-Nuhâs, Mustafa, “et-Tahavvul ed-Dâhilî fi's-Sîgati's-Sarfiyye ve Kıymetihî'l-Beyâniyye ev't-Ta'biriyye”, *el-Lisânu'l-'Arabî*, 1980, c.19, s.39.

⁶⁵ en-Nuhâs, *el-Lisânu'l-'Arabî*, 1980, c.19, s.45.

⁶⁶ Muhammed Ferîd Ebû Hadîd, “Takrîru Lecneti'l-'Ammiyye ve'l-Fushâ”, MMLA, Kahire, 1953, c.7, s. 226.

⁶⁷ Soner Gündüzöz, “Arapçanın Potansiyeli: Arapçada Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme”, *Marife Dergisi*, 2004, c.2, s.180.

⁶⁸ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabîyye Ma'nahâ ve Mebnâhâ*, s.154

teyenin sarftan başlaması önem arz eder.⁶⁹ Genel olarak isim ve fiil ve edat olarak taksim edilen kelime-lerin, nahiv sistemi içinde aktif olarak kullanılması sözcüklere dilde işlevsellik kazandırır. Sarfın dilin önemli bir parametresi olduğunu fark eden İbn Cinnî nahvi, *irab, tesniye, çoğul, azlık, çokluk bildirme, izafet, nisbe ve terkîb gibi konularda ana dili sahiplerinin söz yapısını takip etmek olarak* tanımlar.⁷⁰ İbn Cinnî ve diğerlerinin etkisinin olduğunu düşünüldüğünde Arap dilinde çığır açmış dilci Ebû Ya'kûb Sekkâki'de (ö.626/1229) bu konuya dikkat çeker. Arapçada كَرُمٌ شَرُفٌ gibi karakter ve mizaç için kullanılan fiillerin فَعْلٌ kalıbında gelmesi dammenin etkisiyle insanda kolayca değişmeyen sıfatlara işaret eder.⁷¹

Temmâm Hassân göre القيم الخلافية (differential values/farklı anlam değerleri) olarak isimlendirdiği kalıpların farklı anlamları göstermesi dilde anlam kargaşasının önüne geçmek için bir çıkış yoludur. Nahiv öğelerinde olduğu gibi kelime yapısında da anlam zenginliğini sağlamanın yöntemi kelime kalıplarının sağladığı farklılıklardır. Arapça klasik kaynaklarda Hassân'ın işaret ettiği yakın terimler kullanılmıştır. Örneğin İbn Cinnî, fâil ile meful farkını belirtirken, "إنما فعل ذلك للفرق بينهما" (bunun sebebi iki ögeyi birbirinden ayırmaktır) ifadesini kullanır.⁷² İbnü'l-Enbârî (ö.328/940), "anlam dikkate alınarak dilde kurgulanan irabın görevi faillik, mefulluk gibi farklı anlamları birbirinden ayırıp anlam kargaşasının önüne geçmektir" yorumunu getirirken فصل terimini kullanır.⁷³ Dilde lafız anlam ilişkisini teorik olarak ortaya koyan ve nazm teorisini geliştiren Abdu'l-Kâhir el-Cürçânî'de *Delâilu'l-icaz*'da الفروق kavramını tercih etmiştir.⁷⁴

Lafız anlam ilişkisi bağlamında sözcüğün harf sayısı anlamı etkiler. كَسَّرَ (kırıp geçirmek), قَطَعَ (parçalamak), غَلَّقَ (kilitlemek) gibi orta harfi tekrar eden fiiller eylemin, çoklukla yapıldığını gösterir.⁷⁵ خَشِنَ (sertleşti, kurudu) fiili إِخْشَوْنَ kalıbında fiile çok sert ve çok kuru olarak kuvvetlendirir. Benzer durumda عَشَبَ الْمَكَانَ (yer yeşerdi) cümlesinde fiili إِغْشَوْنَا (yer yemyeşil oldu) şeklinde anlam kazanır. .... مُقْتَدِرٌ قَادِرٌ (Biz onları, güçlü bir yönetici gibi yakaladık)⁷⁶ ayetinde قَادِرٌ kelimesinin yerine مُقْتَدِرٌ kelimesi tercih edilerek verilmek istenen mesaj vurgulanmıştır. لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ (Herkesin yaptığı iyilik kendi yararına, yaptığı kötülük de kendi zararınadır)⁷⁷ ayetinde kötülüğün farklı bir kalıpla ifade edilmiştir.⁷⁸ إِنَّا أَنْقَسَمْنَا خُطْبَتَنَا بَيْنَنَا / فَحَمَلْتُ بَرَّةً وَأَحْتَمَلْتُ فَجَارًا (Seninle yollarımızı ayırdık. Ben iyiliği sen ise kötülüğü tercih ettin).⁷⁹ Şairin beyitte iyiliği göstermek için masdar kalıbını, kötülüğü ifade etmek için ise aynı fiili farklı kalıpta kullanması ve masdar isim kullanmasında anlam endişesi etkili olmuştur.

Sözcüğün anlamına kuvvet katmanın bir başka yolu da fiil ve sıfatlarda orta harfin tekrarıdır. Aşağıdaki beyitte والمَرْءُ يُلْحَقُهُ -وضيء-özcüklerinden ikincisinin kullanılması bu bağlamda değerlendirilir. وَبِئْسَانَ الْوَضَاءِ (Kişi, iyiler grubuna ahlakıyla dahil olur, yüz güzelliğiyle değil)⁸⁰ beytinde ismi fâil ve mübalağa sigaları arasında anlam farkı dikkat çeker. دار الفتاة التي كنا نقول لها يا ظبية عطلا "Ceylan gibi gösterişli, gerdanı güzel olan sevgilinin yurdunu hatırla" beytinde حُسَانَةُ الْجِيدِ

⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Münsif*, thk. İbrahim Mustafa, Mektebetu Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Mısır 1954, 1/4.

⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/34.

⁷¹ Sekkâki, Ebu Ya'kub, *Miftâhu'l-Ülûm*, thk. Abdülhamid Hindâvi, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2000, s.152.

⁷² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/49.

⁷³ 20 İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâilil-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 2002, 1/20.

⁷⁴ Abdulkâhir el-Cürçânî, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, *Delâilu'l-İcâz*, Matbaatu'l-Medenî, Kahire 1992, 1/87.

⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/155.

⁷⁶ Şûrâ, 54/42

⁷⁷ Bakara, 2/286;

⁷⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/266.

⁷⁹ Nâbîga ez-Zübyânî, *Divânü Nâbîga ez-Zübyânî*, haz. Hanasar el-Hayyî, Dâru'l-Kutub'l-'Arabî, Beyrut 1991, s.79.

⁸⁰ Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud el-Halebi, *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2011, 1/473.

de benzer durum vardır.⁸¹ Arapçada aynı yapıyı ifade eden kalıplar arasında anlam derecesi yönüyle farklılıkların olduğu bilinmektedir.⁸² Örneğin فَعَال kalıbı فَاعِيل kalıbından daha güçlü anlamı karşılar. طویل (uzun), طَوَالَ (uzunca), قَلِيل (az), قَلَالَ (azıcık) gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Günümüzde, Arap dil kurumlarının, gelişen ve değişen şartlara dilin uyum sağlaması için aldığı çok sayıda kararlar vardır. Arap ülkelerinde faaliyet gösteren bu kurumlar, 1. Arap dilinin zenginleştirilmesi ve onun çağın ihtiyaçlarına cevap verir hâle getirilmesi yolundaki çabaların artırılması, 2. Terim üretme, 3. Tercüme ve Arapçalaştırma (ta'rîb), 4. Sözlükler hazırlama, 5. Arap gramerinin ve imlâsının öğretimi ni kolaylaştırma, 6. İlmî mirası ihyâ etme amacıyla sözcük ve terim türetme için kararlar almaya devam etmektedir.⁸³ Bu kararların amacı özellikle farklı alanlara ait bilimsel terimlerin karşılanmasında Arapçanın karşılaştığı sorunları çözmeye yöneliktir.

NAHIV DELÂLETİ

Düşünceler, dinleyene, muhataba iletilmek istenen anlam yüklü ifadelerdir. Onu aktarmak için yazılı ve sözlü dili oluşturan sesler en önemli araçtır. Öyleyse dilin iki yönü vardır; birincisi duyulan, görülen maddi yönü, diğeri zihnî, anlam yönüdür. İki taraf adetâ birbirini tamamlar. Otto Jespersen, dilin cevherinin insan aktivitesi olduğunu söyler. Dil, duygu ve düşünceleri açıklamak, başkalarının düşüncelerini anlamak için giriştikleri bir eylemin sonucudur. Her bir dil olgusunun formal, şekli yönü ve içsel, yani anlam boyutu vardır. Şekil, sözcük yapıları ve öge oluşları, içsel yön ise anlamlar ve maksatlardır.⁸⁴ Nahiv anlamına sahip bir cümle, gramer unsurlarıyla seçilen sözcüklerin uyum içinde olduğu bir cümledir. John Lyons, "Bana sözcüğün geçtiği yeri göster, sana anlamını söyleyeyim" der. Filozof Ludwig Wittgenstein, ölümünden sonra 1953 yılında yayımlanan *Philosophical Investigation (Felsefi Soruşturmalar)* adlı kitabında, kelimenin anlamının dil içindeki kullanımı olduğuna vurgu yapmaktadır. Kelime belirli bir dereceye kadar kapalı bir anlam taşır. Ancak anlam, kelimenin kullanımın göz önünde bulundurmaları suretiyle ortaya çıkar. Sözlükler, sözcüğün kazandığı bu anlamları verdiği kadar verimlidir. Üretimci dönüşümsel dilbilgisi anlayışının yaygın kabul görmesiyle beraber, gramer ve sözcük unsurlarını ayrı düşünmek, dil gerçeklerine ve anadil konuşucularının dil yetisine uygun olmadığı kanaati yaygınlık kazanır.⁸⁵ Chomsky'nin ifadesiyle, dile nisbetle gramer, bedendeki kalp gibidir. Kalp nasıl vücuda hayat veren kanı pompalıyorsa, gramerde dilsel sıhhatin esasını oluşturan cümleyi şekillendirir.

Gramer öğelerinin temsil ettiği nahiv anlamlarına, çağdaş ifadesiyle semantik boyutu da ekleyerek dil anlayışına yeni bir ufuk açan Sîbeveyhî, anlambilim ve grameri buluşturan bir anlayışla cümleyi değerlendirirken *istikamet* ve *muhal* terimlerini kullanır. Müstakim, anlam ve gramer yönüyle cümlenin tam olmasını ifade eder. Sîbeveyhî, "الاستقامة من الكلام والإحالة" olarak adlandırdığı başlık altında şu bilgilere yer verir: el-Müstakîmu'l-Hasen, el-muhâl, el-müstakîmu'l-kezip, el-müstakîmu'l-kabîh ve el-muhâlu'l-kezip. el-Müstakîmu'l-Hasen için, أنتيك أمس 'dün geldim', سأتيك غدا 'yarın geleceğim'; Sözüncesinin sonrasıyla çeliştiği muhallik için, أنتيك غدا 'yarın geldim' ve سأتيك أمس 'dün geleceğim'; el-Müstakim el-kezip için, حملت الجبل 'dağı taşıdım', شربت ماء البحر 'denizin suyunu içtim'; Sözdiziminde sözcüklerin kuralsız dizimi olan el-Müstakîm el-Kabîh için, قد رأيت زيدا (doğrusu: زيدي رأيت) ve كي يأتيك زيد (doğrusu: زيدي يأتيك) örneklerini verir. el-Muhâlu'l-Kezip için ise سوف أشرب ماء البحر أمس 'dün denizin suyunu içecektim' örne-

⁸¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/266.

⁸² es-Sâmerrâi, Fâdil, *Meâni'l-Ebniyye fi'l-'Arabiyye*, Bağdat 1971, s.5.

⁸³ Halife, Abdülkerim, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve't-Ta'rîb fi Asri'l-Hadis*, Mecmau'l-Lugati'l-'Arabiyye el-Urdunî, Amman, 1987, s. 52.

⁸⁴ Hasan 'Avn, *el-Luga ve'n-Nahv Dirâsât Târihiyye ve Tahliyye ve Mukârene*, İskenderiye 1952, s.42.

⁸⁵ Zekeriyya Michel, *el-Elsüniyyetü't-Tevlidiyye ve't-Tahviliyye 'inde'l-'Arab ve Kavâ'idu'l-Lugati'l-'Arabiyye*, el-Müessesetü'l-Cami'yye li'd-Dirâse ve'n-Nesr ve't-Tevzi, Beyrut 1986, s.17.

ğini verir.⁸⁶ Sözün coğrafyası kabul edilen ilişkilere bir bütün olarak bakan Sibeveyhî'nin birçok yerde, konuşana, muhataba, sözün söylendiği zaman ve mekâna işaret ettiğini gözlemler.

İbn Cinnî'nin, yüzlerce yıl öncesinde yaptığı, “*dil her toplumun düşüncelerini ifade eden seslerdir*”⁸⁷ tanımı vardır. Günümüz dil anlayışının ulaştığı noktadan bakıldığında İbn Cinnî'nin, nahivle ilgili görüşleri oldukça önemlidir. O nahvi, *irab ve benzeri dille ilgili tasarruflarda Arapların metodunu takip etmek* şeklide tanımlar.⁸⁸ Yine bu bağlamda Arapların lafızlar için bir sistem geliştirmeleri, forma sokma çabaları manayı korumak ve anlamı açıkça beyan etmek içindir. Araççada fâilin merfu, mefulün ise mansub olmasından asıl amaç iki ögeyi birbirinden ayırmaktır. Bu farkın hedefi, lafzın kastedilen anlamı göstermesini gerçekleştirmektir.⁸⁹ Lafızla ilgili her türlü tasarrufun arka planında anlam olgusu bulunmaktadır.⁹⁰ İletişimin gerçekleşmesinde ses, sarf ve nahiv olgularının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan İbn Cinnî, lafzın anlamından hareketle cümle öğeleri arasındaki irtibatı açıklarken *ed-delaletu'l-maneviyye* (anlam karinesi) tabirini kullanır.⁹¹ ضرب fiilini zikrettiğinde onun müzekker bir faille olan ilişkisini İbn Cinnî lafzın manevi delaleti olarak açıklar.⁹² Bununla Temmâm Hassân'ın manevi karine olarak isimlendirdiği isnad ilişkisine işaret eder. Anlamlı bir yapıya kavuşan cümlenin yapı taşları olan sözcükler arasındaki ilişki olarak tanımlanan gramatik yapı karinelerle açıklanır. Lafzî ve manevî olarak iki kısma ayrılan bu karineler her dilin kendi yapısı içerisinde üstlendikleri rolü yerine getirirler. Temmâm Hassân çok yerde dilin doğru kullanımı hususunda tüm karinelerin birlikteliğinin gerekliliğinden bahseder.

BAĞLAM DELÂLETİ

Bağlam, dilden bağımsız olarak gelişen ve anlamın tespit edilmesinde etkin olan unsurların bütünü kapsar. Dilciler dışında antropologları da ilgilendiren dil dışı bağlamın anlama etkisiyle ilgili Antropolog Bronislaw Malinowski (1884-1942) Troberian Adaları'nda araştırma yaparken, orada kayıtlı olan metinlerin dili konuşan kimselerin o anki durumlarını bilinmeden çözülemeyeceğine işaret eder.⁹³ Konuyu kuramsal olarak ele alan Firth de, semantiğin ana unsurlarından biri olarak dil çevrelerinde kabul edilen dil dışı bağlam üzerinde durmaktadır. Semantiğin temel tasavvurunu durum bağlamına dayandıran Palmer'in de işaret ettiği gibi Firth bunu dil unsurlardan biri kabul eder.

Sözün tarafları ve söylendiği şartları dikkate almak bağlamında İbn Cinnî'nin çok daha önceden bu konuyu vurguladığı görülür.⁹⁴ Belagat alanında meşhur olan *Her sözün bir bağlamı, her sözcüğün dilde bir anlam alanı vardır* ifadesi konunun İslam kültüründe çok önceden dikkate alındığına işaret eder.⁹⁵ Anlam arayışının bugün geldiği noktada dil dışı bağlamın önemi daha artmaktadır. *الصدى* kelimesi kullanıldığı bağlama göre, *intikamı alınmamış maktûlün başından çıkan kuş, susuzluk, ses yankısı, servetini iyi idare eden kimse gibi anlamlara gelir.*⁹⁶ ألا ترى تقول – وصكت وجهها – أبعلي هذا بالرحى المتقاعس “*Yüzünü ekşiterek şöyle dedi: bu beli bükülmüş kocam mı değirmeni döndürecek*” beytinde kadının, yüz ifadesini yansıması durumdan memnun olmadığını gösteren dil dışı bir durum olarak karşımızda durmak-

⁸⁶ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 1/25-26.

⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/33.

⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/34.

⁸⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/150.

⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/151.

⁹¹ Mahmud es-Sa'ran, *İlmu'l-Luga Mukaddime li'l-Kâri'l-arabî, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye*, Beyrut ty., s.11.

⁹² Abdülkerim Mücahid, *ed-Delatu'l-lugaviyye inde'l-'Arab*, s.195.

⁹³ F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Kitâbiyât 2001, s.64.

⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/45.

⁹⁵ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nahâ ve Mebnâhâ*, s.372.

⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/459.

tadır.⁹⁷ Dil dışı bağlamı dair İbn Cinnî, buna benzer birçok örnek vermiştir. رفع عقيرته “Sesini yükseltti” deyimini, Ukaz panayırında yaralanan ayağını diğer ayağı üzerine koyup yardım isteyen bir adamın durumunu açıklar.⁹⁸ Deyimin anlamına durum bağlamından hareketle ulaşılmıştır.

İbn Cinnî, *el-hamlu ala'l-mana* başlığında anlamın tayininde bağlamın etkisine dikkat çeker. Müzekkerin müennes, müennesin müzekker, tekilin çoğul, çoğulun tekil ifade etmesi bunun örnekleri arasında yer alır. فلما رأى الشمس بازغة قال هذا ربي “Güneş’i daha parlak gördüğünde bu mu beni Rabbim, dedi”⁹⁹ işaret eder. هذا الشخص فمن جاءه موعظة من ربه “Rabbinden bir öğüt geldiğinde” ayetinde, *meviza* ile *vaz* aynı şeydir. إن رحمة الله قريب من المحسنين “Allah’ın rahmeti müminler için çok yakındır”¹⁰⁰ ayetinde rahmetin *yağmur* anlamında olduğunu söyler.¹⁰¹ Hiçbir metin, bir bağlama sahip olmaksızın var olamaz; zira bağlam, dilin ve metnin varlık kazandığı zemindir. Dil de metin de bir bağlam içerisinde var olur; dolayısıyla metin ile bağlam arasındaki göz ardı edilemez bu ilişki, muhatabın anlama ulaşabilmek için bilmesi lazım gelen bir unsur taşır. Bu unsur, dil gibi metin dâhilî unsuru değil, haricî unsurdur, metin içerisinde değil çevresinde yer alır.¹⁰² Bağlamı hesaba katmadan yapılan okuma gerçek okuma değildir.

SONUÇ

İbn Cinnî, dil tanımında işaret ettiği gibi ses farkının anlama etkisini göstermek için lafzî delalet terimini kullanır. Bu bağlamda İbn Cinnî güçlülük derecesine göre lafzi, sınavi ve manevi şeklinde üçlü bir taksim yaparak sözcükteki anlam değişmesini gruplandırır. Bu gruplandırma daha çok filler için geçerlidir. Buna göre sözlük, lafzi anlamın, sarf, sınavi anlamın, nahiv ise manevi anlamın zarfıdır. Arapça kelime türetme biçimlerini inceleyen ve “*el-iştikāku'l-ekber*” tabirini ilk defa kullanan İbn Cinnî, bu suretle Arap dili etimolojisinin temellerini atmıştır.

Dilin ses yapısındaki gelişmeleri incelemek dildeki yapısal ve anlamsal olguları takip etmeyi kolaylaştırır. Ses anlam ilişkisi kelimeyi oluşturan tek tek harfler yerine kelime bütünlüğünde aramak gerekir. İbn Cinnî’nin sözcüğü oluşturan seslerle ilgili görüşleri, harfin anlam değerine verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Konuya olan ilgisi onun neredeyse her sözcük için bir ses anlam ilişkisi aramaya götürmüştür. Ona göre İbn Fâris’in işaret ettiği gibi dilin bütün bilgisi bize ulaşmamıştır. Sözcüklerin anlamını tespit etmeye yönelik bu çıkarımları bütün sözcükler için uygulanması mümkün değildir. Fakat bu bağlamda sözcükler üzerinde durulduğunda sayının arttığı görülmektedir. Arapçada İbn Cinnî’nin temellerini attığı ses anlam ilişkisi bugün Doğu ve Batı dil çevrelerinde tartışma konusu olarak devam etmektedir.

Dil birikimini koruyan ve taşıyan sözlükler, kelimelerin kullandıkları anlamları örneklendirir. Ancak sözcüğün kullanımdan doğan yeni anlamlar kazanması dinamik bir süreçtir. Gösterge ile gösterilen arasındaki ilişkinin rastlantısallığı ise anlam genişlemesinin yolunu açar. Toplumsal anlaşma olarak nitelenen bu ilişki, dili kullanan toplumun ihtiyacını karşılamak için anlam çeşitliliği kazandırır. Bu noktada anlamın bağlamla ilişkisi, üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biridir. Dil bilginleri, bağlamı dilsel ve dil dışı olarak ikiye ayırır. Dilin ses, sözcük ve grameri olarak özetlenen dilsel bağlam dil dışı bağlamdan bağımsız tam olarak anlaşılmaz.

⁹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/245.

⁹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/248.

⁹⁹ En’âm, 6/78.

¹⁰⁰ A’raf, 7/56.

¹⁰¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/181.

¹⁰² Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kapı Yay., İstanbul 2011, s.17.

KAYNAKÇA

- Avn, Hasan, *el-Luga ve'n-Nahv Dirâsât Târihiyye ve Tahliyye ve Mukârene*, İskenderiye 1952.
- Abdulbedi, Lütfi, *Felsefetu'l-Mecâz beynel-Belâgati'l-Arabiyye ve'l-Fikri'l-Hadîs*, Mektebetu Lübnan Naşırûn, Beyrut 1997.
- Abdulcelil, Mankûr, *İlmü'd-Delale Usûlühü ve Mebahisuhû fi't-Türâsi'l-Arabî*, İttihâdu Küttâbi'l-Arab, Dimaşk 2001.
- Abdulkerim Mücahid, *ed-Delâletü'l-lugaviyye inde'l-Arab*, Dâru'd-Ziya, Beyrut 1985.
- Abdulkerim, Mücahid, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", çev. Celalettin Divlekçi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 47, sayı: 2, ss.259-269
- Abdullatif, Muhammed Hamase, *en-Nahv ve'D-delâle*, Dâru's-Şurûk, Kahire 2000.
- Abduttevvâb, Ramazan, *Fusûl fi Fikhi'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1994.
- Abdülkâhir, el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, Mısır, nşr. Mahmud M. Şâkir, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1404/1984.
- Abdulkerim, Halife, *el-Lugatu'l-Arabiyye ve't-Ta'rib fi Asri'l-Hadîs*, Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye el-Urdunî, Amman 1987.
- Aksan, Doğan, *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Mısır ty.
- Aziz, Gülizar, *el-Kârîne fi'l-Lugati'l-Arabiyye* Dâru Dicle, Ammân 2009.
- Bergstrasser, Gotthelf, *et-Tatavvuru'n-nahvî li'l-lugati'l-Arabiyye*, haz. Ramazan Abduttevvâb, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1994.
- Bolay, M. Naci, "Delâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 9, ss.119.
- Cündioğlu, Düccane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kapı Yay., İstanbul 2011.
- Cürcânî, Abdülkâhir, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, *Delâilü'l-i'câz*, Matbaatu'l-Medenî, Kahire 1992.
- Cürcânî, Seyyit Şerîf, *et-Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997.
- Daşkiran, Yaşar, "Temâm Hassan'ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2015, c. 56, sayı: 2, ss.149-163
- Dâye, Fâyez, *İlmü'd-Delâleti'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1996.
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Maarif, Kahire 1968.
- Enis, İbrahim, *Delâletü'l-Elfâz*, Mektebetü'l-Anglo el-Misriyye, 3.Baskı, Kahire 1976.
- Ebû Hadîd, Muhammed Ferîd, "Takrîru Lecneti'l-'Ammiye ve'l-Fushâ", *MMLA*, Kahire, 1953, c.7, ss. 219-229.
- Enis, İbrahim, *el-Asvatu'l-Lugaviyye*, Mektebetu'n-Nahda, Mısır, ty.
- Gündüzöz, Soner, "Arapçanın Potansiyeli: Arapçada Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme," *Marife*, 2004, c.2, ss.177-196.
- Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Sinân, *Sirru'l-Fesâhâ*, thk. Davud Gaddâşe eş-Şevâbike, Dâru'l-Fikr, Ammân 2006.
- Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud, *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 2011.
- Hall, Robert A., *Introductory to Linguistics*, Motilal Banarsidass, Delhi, India 1969.
- Hassân Temmâm, *el-Lugatu'l-Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kuttâb, Kahire 1973.
- İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire 1955.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân, *El-Muhteseb Fi tebyîni Vücûhi Şevâzi'l-kırâat Ve'l-İzâh 'Anhâ*, thk. Ali en-Necdi Nâsîf, el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 1969.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân, *el-Münşif*, thk. İbrahim Mustafa, Mektebetu Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1954.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *el-İştikâk*, thk. 'Abdusselam Hârun, Müessesetu'l-Hancî Mısır, 1958.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luga*, el-Mektebetu's-Selefiyye Kahire, 1910.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Tefsîru'l-Kayyim, thk. Muhammed en-Nedvî, 1949.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâiu'l-Fevâid*, haz. Ahmed Abdusselam, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Dâru'l-İhya li't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1996.
- İbn Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, thk. Muhammed Hasan et-Tayyân vd., Matbaatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, Dimaşk 1983.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-İnsâf fi Mesâilil-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn*, Mektebetü'l-Hancî Kahire 2002.
- İdris b. el-Hasan, "La ittizân illâ bi'l-evzân", *Mecelletü'l-Lisani'l-Arabî*, 2006, c.45, ss.120-136.
- İmer, Kamile, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2001.
- İsfehânî, Râgib, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî Dimaşk, Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, Beyrut 1997.
- Kaddûr, Ahmed Muhammed, "Mukaddime li dirâseti't-tatavvuri'l-lugavi", *Mecelletu 'Âlemi'l-fikr*, Vizâretü'l-İlâm, Kuveyt, 2016, c.16, sayı: 3, ss. 157-174.
- Kadûr, Ahmed Muhammed, *Mebâdiu'l-Lisâniyyât*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2008.
- Mankûr Abdulcelil, İlmü'd-delâlet Usuluhu ve mebahisuhu fi't-turâsi'l-arabî, İttihadu Küttâbi'l-Arab, Dimaşk, 2011.
- Mubarek, Muhammed, *Fikhu'l-Luga ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhalik Azime, Âlemu'l-Kutub, Beyrut ty.
- Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmilî'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Matbaatu Nahdati Mısır, Kahire 1356/1937.
- Mücahid, Abdulkerim, *ed-Delâletü'l-lugaviyye inde'l-Arab*, Dâru'd-Ziya, Beyrut 1985.
- Mücahid, Abdulkerim, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", çev. Celalettin Divlekçi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 47 sayı:2, ss.259-269.
- Neccâr, Mâcid, *ed-Delâletü's-Savtiye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İsfahan, 2007.
- Nuhâs, Mustafa, "et-Tahavvul ed-Dâhilî fi's-Sîgati's-Sarfiyye ve Kıymetihî'l-Beyâniyye ev't-Ta'biriyye", *el-Lisânu'l-Arabî*, 1980,c.19, ss.39-50.
- Onan Bilginer, *Anlama Sürecinde Türkçe'nin Yapısal İşlevleri*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.
- Palmer, Ferdinand, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, Kitâbiyât Yay., Ankara 2001.
- Râzi, Ebû Hatim, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, thk. Hüseyin Faysalullah el-Hemedânî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1957.
- Sa'ran, Mahmud, *İlmü'l-Luga Mukaddime li'l-Kârîl-arabî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut ty.
- Sakalî, İbnu'l-Kita', *Ebniyetü'l-Esmâ' ve'l-Efâ'l ve'l-Masâdir*, thk. Ahmed Abdu'd-Dâyetm, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire 1999.
- Sâmerrâi, Fâdil, *Meâni'l-Ebniyye fi'l-Arabiyye*, Câmî'atu Bağdat Bağdat 1971.
- Sâmerrâi, İbrâhim, *Dirâsât fi'l-Luga*, Mataabatul'l-Âni, Bağdat 1961.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr, *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-Arabiyye*, şrh. Yâsin el-Eyyûbî, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut 1999.

- Sekkâkî, Ebu Ya'kub, *Miftâhu'l-Ülûm*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 2. Baskı, Mektebetu'l-Hanci, Kahire 1977.
- Suyûtî, Celaleddin, *el-Müzhir fi ulûmi'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Envâhâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- Şidyâk, Fâris, *es-Sâk ala's-sâk fi mâ huve'l-fâryâk*, el-Mektebetu't-Ticâriyye, Mısır 1855.
- Şimşek, Mehmet Ali, "Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri", *Nüşa dergisi*, 2001, c. 1, sayı: 2, ss. 80-111.
- Vendersy, *el-Luga*, çev. Abdulhamid ed-Devâhilî, Mektebetu Anglo el-Misriyye, Kahire 1950.
- Whitney, William Dwight, *The Life and Growth of Language*, London, 1875.
- Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İsyambul Üniversitesi SBE., İstanbul 1996.
- Yavuz, Mehmet, "İbn Cinnî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, c.19, ss. 397-400.
- Yunus Ali, Muhammed, *el-Ma'nâ ve Zilâlu'l-Ma'nâ Enzimetu't-Delâle fi'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2007.
- Zeccâci, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî, *İştikâku Esmâ'llâh*, nşr. Abdü'l-Hüseyn Mübarek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- Zekeriyya, Michel, *el-Elsüniyyetü't-Tevlidiyye't-Tahviliyye 'inde'l-'Arab ve Kavâ'idu'l-Lugati'l-'Arabiyye*, el-Müessesetü'l-Cami'yye li'd-Dirâse ve'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1986.
- Zeydân, Corci, *el-Felsefetu'l-Lugaviyye ve'l-Elfâzu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1904.
- Zübyânî, Nâbiga, *Divânu Nâbiga ez-Zübyânî*, Haz. Hanasar el-Hayyî, Dâru'l-Kutub'l-'Arabî, Beyrut 1991.
- Zülfikar, Hamza, *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK. Yayınları, Ankara 1995.